

УДК 94(477):338:339.543

О.В. МОРОЗОВ

ІСТОРІОГРАФІЯ МИТНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII – XIX СТ.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У статті розглядається процес становлення історичних досліджень присвячених митній політиці. Сформульовано основні наукові концепції, які пояснюють поширення на територію України російської митної системи. Зазначені наукові проблеми, що так і не знайшли відображення в історичних роботах минулого.

Ключові слова: історіографія, соціальна історія, концепція, митна політика, торговельна політика, контрабанда.

В статье рассмотрен процесс становления исторических исследований посвященных таможенной политике. Сформулированы основные научные концепции, которые поясняют процесс распространения на территорию Украины российской таможенной системы. Указаны научные проблемы, которые так и не нашли отображения в исторических работах прошлого.

Ключевые слова: историография, социальная история, концепция, таможенная политика, торговая политика, контрабанда.

In clause are considered the process of becoming of historical researches in Russian empire devoted to the customs policy is considered. Scientific concepts, which expansion on Ukraine the Russian customs system are formulated. Scientific problems which and have not found display in historical robots of the past are designated.

Keywords: historiography, social history, the concept, the customs policy, commercial policy, contraband.

© О.В. Морозов, 2009

Прогресивний розвиток державних інститутів неможливий без аналізу й осмислення історичного досвіду та традицій. Це особливо важливо усвідомити зараз, коли відбуваються вивчення, аналіз, систематизація й побудова узагальнюючої концепції історії митних відносин в Україні, становлення відповідного наукового напрямку та пошук його місця в соціальному і економічному житті України. Цей напрямок історичного дослідження дійсно є актуальним та новим в усіх його проявах і знаходиться ще на рівні побудови теоретичних і методологічних моделей [29].

Таким чином, основною метою статті є розгляд еволюції становлення історичних досліджень присвячених митним процесам, що кардинально впливали на соціально-економічний розвиток України у XVIII – XIX ст.

Розглядаючи визначальні напрямки історіографії історії митних відносин, слід ураховувати, що українські землі, які входили до складу Російської імперії, у дореволюційній та радянські історіографії досліджувались як структурні елементи загальноросійського народногосподарського механізму.

У процесі наукових досліджень автори застосовують різні принципи класифікації та періодизації для історіографії. Серед найбільш поширених принципів – періодизація за хронологією [30]. Але, на нашу думку, більш

раціональним є класифікація історіографічного комплексу за галузевим принципом. Митна складова історично супроводжувала різні напрями суспільних і економічних відносин: зовнішньополітичні, зовнішньоторговельні, промислові, правоохоронні. Це дозволяє виділити наступні історіографічні напрями: роботи, присвячені власне проблемам історії зовнішньоторговельних і митно-тарифних відносин; дослідження, що розкривають роль митного регулювання в економічних процесах (зовнішня торгівля, промисловий переворот, розвиток окремих галузей промисловості, історія митного тарифу) і дослідження, присвячені безпосередньо історичній еволюції митного відомства, правоохоронній діяльності, боротьбі з контрабандою.

Перший запропонований нами напрямок в історіографії, який розкриває вплив митно-тарифної політики на розвиток народного господарства, почав формуватися в останній чверті XVIII ст. Одна з перших фундаментальних праць для свого часу, що розкривала взаємодію торговельної галузі, митного регулювання в контексті державної політики – це 7-томна робота М.Д. Чулкова «Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах...» 1785 р. видання [59]. М.Д. Чулков, здійснивши колосальну роботу з систематизації російського митного законодавства з початку XVIII ст. до

1780-х рр., підготував аналіз розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі в усіх морських і річкових портах Російської імперії, вздовж усіх митних кордонів: від Австрійського до Китайського. В роботі фундаментально представлена структура торгівлі як галузь економіки, та її розвиток у правовому полі митного законодавства. Робота М.Д. Чулкова фактично сформулила історіографічну структурно-логічну схему, яка залишалась провідною в XIX і навіть в XX ст., до часу запровадження нових статистичних і математичних методів дослідження.

На початку XIX ст., коли інформація про державні прибутки і фінанси в цілому за урядовим рішенням стає публічною та доступною для широких кіл науковців, з'являються класичні роботи з історії фінансів, зовнішньої торгівлі і митно-тарифного регулювання. На підставі матеріалів державних установ, зовнішньоторговельної, митної, земської статистики автори, крім ґрунтовної описової частини, формулювали і намагалися дати відповіді на наступні проблемні питання того часу: тарифна політика і насичення внутрішнього ринку контрабандним товаром, співвідношення розвитку виробничих сил та відповідно митного регулювання, порівняння правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності купецтва, підприємців у Росії і країнах Європи, методологія формування ставок митного тарифу, протиріччя, що завжди існують між принципами вільної торгівлі та інтересами держави. В цьому контексті слід відзначити роботи М.М. Фірсова [56]. У своїх дослідженнях М. Фірсов аналізує торговельно-промислову і митну політику російського уряду другої половини XVIII ст. Автор акцентує увагу на наступній закономірності, яка повинна дотримуватися будь-яким урядом – заходи митно-тарифного регулювання повинні відповідати рівню розвитку виробничих сил суспільства. Далі автор відмічає, що російські урядовці кінця XVIII ст. зіткнулися з реаліями, які демонстрували глибоку інтеграцію митних, фінансових, біржових, банківських важелів управління. Фактично відбулось народження економічного і соціального організму, який у подальшому отримав назву «народне господарство». В процесі розгляду роботи урядових Комісій з упорядкування комерції 1762 та 1779 рр. Фірсов відзначає митно-тарифні заходи для залучення малоросійських територій як до чорноморської торгівлі, так і активізацію торгівлі з Польщею і Пруссією.

Ставши складовою частиною Російської імперії, Гетьманська Україна у XVIII ст. брала активну участь як у внутрішній, так і в зовнішній торгівлі держави. Питання, пов'язані з митними процесами, як правило, розглядалися в контексті саме зовнішньоторговельних зв'язків. Митна складова в дослідженнях зовнішньої торгівлі вітчизняної дворянської та буржуазної історіографії займала фрагментарне положення в рамках вивчен-

ня окремих адміністративно-територіальних одиниць (О. Шафонський «Черниговского наместничества описание»(1851), О. Лазаревський «Описание старой Малороссии. Материалы для истории населения и управления»(1888, 1893, 1902), економічного значення ярмарків І. Аксаков «Исследование о торговле на украинских ярмарках»(1858)), [1] Д.І Багалея [2]. Роботи зазначених авторів відзначаються ґрунтовним опрацюванням архівних та статистичних першоджерел.

У першій чверті XX ст. в Україні сформувалась наукова школа економічної історії засновником якої став М. Слабченко [48]. Послідовники цього наукового напрямку акцентували увагу на неспівпадінні зовнішньоторговельних інтересів купецтва Гетьманщини та російського уряду. Такі українські історики, як М. Тищенко [52], В. Руднів [46] оцінювали поширення російської митної системи на територію Гетьманщини як суб'єктивні кроки російських царів з метою ліквідації автономії. А також вони виступали прихильниками концепції природної орієнтації української економіки на захід, а не на схід. В 1960 – 1970-х рр. радянські українські історики І. Гуржій, [11] І. Шульга, В. Голобуцький, [9] О.М. Пономарьов [42], аналізуючи зовнішньоторговельні та митні процеси в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст., зосереджували увагу на позитивних моментах включення українського ринку в загальноросійський. І як елемент цієї інтеграції економіки відмічався процес формування загальноімперського митного простору, який спрощував підприємницьку діяльність українського купецтва на території Росії.

Таким чином ми маємо справу з радикально протилежними науковими точками зору і на основі існуючого історіографічного матеріалу повинні сформулювати об'єктивні причини включення території Гетьманщини у сферу митної політики Росії.

Окремі аспекти проблематики, що пов'язані з розвитком зовнішньоторговельної інфраструктури на Півдні України після Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., також знайшли відображення в дореволюційній, радянській і сучасній історіографії. В першу чергу слід відзначити роботи В.О. Ульяницького [55], М.В. Познера [39], Є.І. Дружиніної [12], А.І. Юхта [62], Н.В. Козлової [16], О.І. Парусова [35], О.І. Комісаренко [17].

В той же час залишається актуальною та не достатньо розробленою проблема формування митної складової прибутків казни. Справа в тому, що митна статистика, як напрям митної діяльності, сформувався лише в XIX ст. і тому враховуючи вищезазначені фактори, сучасна історіографія має справу з даними по митним прибутках за окремі роки XVIII ст., але, на жаль, цілісна картина відсутня. В 1950-х рр., після введення в науковий обіг значної кількості архівних

джерел з фінансової політики царського уряду проблематика митної складової знайшла відображення в класичних історичних працях з економічної історії таких авторів, як: Б.Б. Кафенгауз [15], М.Я. Волков [5], А.П. Погребінський [38].

Активне дослідження митної політики Росії доби Олександра I і Миколи I розпочалося у 1880-х рр. Серед дореволюційних дослідників слід зазначити К. Лодигенського [22], М. Соболева [49]. Наукові праці вказаних дослідників відзначалися якісною джерельною базою, ґрунтовним економічним та правовим аналізом. У цих роботах одночасно простежується гаряча полеміка з приводу корисності для Росії фритредерського чи протекціоністського курсів митної політики. В радянській історіографії ця тематика набула висвітлення в працях П. Лященко [23], П. Хромова [57], С. Покровського [40], В. Полякова [41], А. Предтеченського [44], Г. Прошина [45]. В той же час історіографія не змогла відповісти на такі проблемні запитання, як: континентальна блокада та її дійсний вплив на економіку Російської імперії; митно-тарифна політика як показник радикальної руйнації феодальної соціальної структури Росії й перехід до буржуазних відносин.

У XIX ст. серед науковців на особливу увагу заслуговують проблемні питання еволюції та впровадження митної політики в економічне життя країни та її вплив на різні верстви населення. Протягом XIX ст. у науковому середовищі Російської імперії можна було спостерігати протистояння двох митних ідеологій. Це боротьба протекціоністської та ліберальної (фритредерської) митної політики. До теоретиків російського фритредерства можна зарахувати публіцистів Г. Яценко, М. Любавіна, які на сторінках журналу «Дух журналов» у 1815 р. почали серію публікацій на підтримку ідей вільної торгівлі. У подальшому вже сформувалась наукова школа «фритредерів», яку очолили професори Київського університету І. Вернадський і О. Бутовський. Активним захисником вільної торгівлі був Я.А. Новіков, який у своїх дослідженнях [32] переконує, що для Російської імперії найбільш корисною та перспективною є вільна торгівля, посиляючись на той факт, що в XIX ст. промисловці складали лише незначний прошарок населення. Фритредерів підтримував також відомий польський економіст на російській службі Л.В. Тенгоборський – розробник ліберальних митних тарифів 1850 і 1857 рр. У роботах цих авторів можна побачити складні протиріччя між новим класом промисловців, який поступово набирив силу, і дворянством у поглядах на перспективну митну політику держави.

Зовсім протилежні ідеї та концепції сповідували прихильники ідей митного протекціонізму М. Мордвінов, [28] А. Семенов, [47] В. Пальчинсь-

кий [34]. Значний внесок у розробку теорії і практики митного протекціонізму здійснив відомий учений Д.І. Менделєєв [26].

У зв'язку із полемікою між «протекціоністами» та «фритредерами» можна відмітити наступну закономірність. Впродовж XIX ст. кожна з сторін на рівні радикальних методів відстоювали правоту своєї концепції. Наукові роботи набували характеру політичних програм. Але на початку XX ст. ситуація змінюється. Ідеологічне забарвлення поступово зникає і провідне місце займає науковий аналіз. В чому ж причина змін? На нашу думку, такі зміни були викликані об'єктивними чинниками: на початку XX ст. можна було побачити реальні показники урядових заходів у промисловій і митній сферах і, таким чином, науковці отримали відповіді на запитання, які ще у першій половині XIX ст. вважались теоретичними; пройшли етапи становлення і розвинулися у фундаментальні науки – соціологія і статистика, були розроблені методики статистичних досліджень, що, в свою чергу, дало можливість історикам отримати у своє розпорядження більш-менш об'єктивні показники. Зазначені кардинальні зміни вплинули і на характер наукових досліджень митної політики. Серед багатьох робіт митного спрямування, що побачили світ, у результаті еволюції методології досліджень можна відзначити наукові дослідження П.Б. Струве [51] і І.М. Кулішера [20]. В першій половині XX ст. в історіографії продовжував застосовуватися узагальнюючий термін «торговельна політика». Цей термін включав і «митну політику», розглядаючи її лише як підсистему, як інструмент зовнішньоторговельної політики держави. Саме з таких методологічних позицій виходили Струве і Кулішер. Роботи цих авторів розглядають митне регулювання як важливий інструмент, що впливає на промисловий, фінансовий, соціальний розвиток країни. Митне регулювання російського уряду розглядається в контексті світових митних процесів. При цьому автори завжди акцентують увагу на важливості митних процесів, що відбувалися в Південно-Західній Росії (мовою того часу – територія українських губерній). І Кулішер і Струве відзначають, що, незалежно від ліберальних поглядів на митно-тарифне регулювання з боку видатних економістів і громадських діячів як Російської імперії так і західноєвропейських держав, США, реалії економічного стану країн змушували їх на урядових посадах ставати фундаментальними протекціоністами.

Особливу увагу дослідників привертала тема торговельних угод, що виконували роль регуляторів митної політики, над якою на початку XX ст. працювали І. Іванюков, [13] М. Соболев [50]. Наведена М. Соболевим та І. Іванюковим статистична інформація підтверджує висновки про те, що з 1890-х рр., унаслідок захисної митної політики з боку Німеччини, українські

експортери переорієнтувались на південний торговельний коридор – чорноморські та азовські порти.

Проблематика митної політики в Російській імперії продовжувала розвиватися і в радянській історіографії. Українська історіографія включилася в цю дискусію у першій половині 1920-х рр. Різноплановість цієї проблеми сприяла формуванню двох напрямів: відстоювання тези про колоніальний характер російської митної політики стосовно до України та інша точка зору, згідно з якою українська економіка могла зайняти сприятливі позиції на світових ринках лише після своєрідного «технологічного» тренування на внутрішньому ринку імперії.

Перший напрямок розробляла та відстоювала наукова школа «господарської автономії України», яку очолив професор Одеського університету М.Є. Слабченко. До її складу можна віднести відомих українських вчених першої половини ХХ ст. О. Оглоблін, К. Воблий, М. Волобуєв. Дослідники цієї школи вважали, що російська митна політика, особливо митний тариф 1822 р., привела до того, що протекціоністська політика імперського уряду зводила Україну до стану колонії. На особливу увагу заслуговує робота М. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны» (1923 р.). Автор не лише детально в усіх аспектах аналізує митну політику українських гетьманів від Б. Хмельницького до К. Розумовського, а й розвиток гетьманської митної системи: структуру, методи комплектування, митні процедури, результативність її фіскальної діяльності. Другий напрямок відстоювали Г.О. Кривченко, О.О. Копорський, Є.М. Костелянський [19]. Вони вважали, що в умовах, коли на початку ХХ ст. українська промислова продукція технологічно не могла вільно конкурувати з європейськими зразками, то для її реалізації залишався внутрішній ринок. У той же час з економічної теорії відомо, що саме рівень споживання на внутрішньому ринку є одним з основних показників економічного стану держави. Тим більше, що одна з основних цілей російського уряду полягала у збільшенні споживчого попиту на внутрішньому ринку за рахунок власного виробництва. Дослідження О.О. Копорського, Є.М. Костелянського спиралась на комплексну статистику і підтверджували саме таку тенденцію, яка поступово набирала темпи напередодні Першої світової війни.

В середині ХХ ст. сформувалися передумови для напрацювання більш об'єктивних висновків в історіографії, щодо ролі митного регулювання в економічному розвитку. Це було обумовлено новими методологічними підходами, напрацьованими на той час в науці. Розвиток концепції історичного матеріалізму в радянській історіографії підштовхувало істориків більш ґрунтовно досліджувати процеси соціально-

економічного розвитку. Це вело до оновлення джерельної бази. Вітчизняні історики розробляли величезні масиви масових архівних джерел, намагаючись розкрити відомий тезис про формування єдиного загальноросійського ринку, досліджуючи торговельні зв'язки з різними регіонами імперії, товарні потоки, в тому числі спрямовані до прикордонних портів та митниць.

Новий сплеск інтересу науковців до митної проблематики в СРСР розпочався на початку 1950-х рр. Опубліковано перші узагальнюючі роботи, але в них український фактор вже розвивається в загальноімперських тенденціях. Дослідники, що вивчали економічну політику царського уряду після реформ 1861 – 1874 рр., акцентували увагу на закономірності, коли вища державна влада, здійснюючи капіталізацію аграрного сектору, одночасно сприяла розвитку промисловості. Економічна політика уряду мала цілком буржуазний характер і пройшла еволюцію від фритредерства до протекціонізму. Саме таку характеристику зазначеним процесам дав П.І. Лященко. В подальшому, у радянській історіографії протекціоністська політика царського уряду вже розглядається в контексті запитання: хто й яку ціну заплатив за індустріалізацію кінця ХІХ ст. Є.Л. Шепелев [61], І.Ф. Гіндін, М.Я. Гефтер [8] відстоювали точку зору, що основним платником за підтримку промисловості був селянин. Такий підхід до розгляду проблеми також підтримують північноамериканські історики А. Гершенкрон та Т. фон Лауе. Слід зазначити, що ця концепція залишається панівною і на сучасному етапі. У той же час прихильники такого підходу не завжди враховують, що зерновий бум, який в останній чверті ХІХ ст. охопив також Україну, виник внаслідок вигідної цінової кон'юнктури на зернових ринках Європи і реформи залізничних тарифів, що зробило вигідним експорт зерна.

На початку ХХІ ст. соціальна історія використовує нові методологічні конструкції. Активно залучаються методи антропометрії і математичні методи. Їх використання зменшило залежність історика від суб'єктивного фактора. Як це не дивно, але дослідним полем для випробування нових методів серед сучасних істориків знову стала протекціоністська політика російського уряду на рубежі ХІХ – ХХ ст. Серед сучасних істориків, хто активно застосовує вказану методологію, – Б.М. Миронов [27].

Також слід звернути увагу на проблему «митних війн» наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., роль і місце в них українських промисловців, жвава експортна активність яких викликала митні репресалії з боку іноземних урядів. Ці питання висвітлено в дослідженнях Ю. Копелової, І. Іванова.

Поступово в історіографії історії митної політики сформувався «регіональний український» напрямок, в якому досліджується роль і місце української промисловості в системі зовнішньоторговельних

відносин Росії. Так, український історик О. Мартиненко в монографії «Русско-болгарские отношения в 1894 – 1902 гг.» [25] акцентував увагу на активній участі українських промисловців, київських банків, пароплавних товариств Чорного моря в торговельних відносинах із Болгарією, Австро-Угорщиною, на залежності цих відносин від урегулювання міждержавних митно-тарифних угод. У праці Г. Корнілова «Русско-финские таможенные отношения» [18] аналізується діяльність українських цукровиробників на фінському ринку на початку XX ст. в умовах жорсткої конкуренції з боку західноєвропейських країн. Автор також досліджує діяльність Київського товариства цукрових промисловців, його вплив на російський уряд для посилення протекційних заходів щодо їх захисту. У XXI столітті зазначено проблематику в Україні досліджує Р. Буравченко, [3] О. Пилипенко [36]. Важливим також є дослідження О.Реепта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)».

Науковим центром з дослідження історії митних відносин в Російській імперії стала Російська митна академія. Викладачами цього навчального закладу Я.В. Бутовим [4] та С.Д. Калашниковим [14] підготовлені і видані дослідження присвячені різним аспектам історії митної політики.

Таким чином, проблема впливу політики митного протекціонізму останньої чверті XIX – початку XX ст. на соціально-економічні процеси залишається актуальною в історіографії, особливо якщо врахувати, що український аспект розпорошений і не знайшов цілісного наукового висвітлення.

Аналіз історіографії, що сформувалась у період XIX – XX ст. дозволяє стверджувати, що більшість наукових досліджень присвячена зовнішньоторговельним аспектам, де митна проблематика розглядається як структурний допоміжний інструмент. Більшість дослідників – істориків не сприймає ідею формування узагальнюючого терміну «митна політика» і з цим можна погодитися до середини XIX ст. Митне регулювання – це достатньо специфічна і вузька функція держави, але вона тісно пов'язана з іншими напрямками державної діяльності: фіскальна, правоохоронна, обліково-статистична. В той же час з другої половини XIX ст. структура економіки настільки ускладнилась, що вже важко було визначити чіткі функціональні кордони для торговельної політики, фінансової, митної. Вони стають тісно пов'язаними, взаємодоповнюючими одна одну. З ускладненням форм міжнародної торгівлі і економіки розвивається й набуває нових функцій і митна система. І створило умови, коли митна діяльність держави отримавши, нове функціональне і правове наповнення, змогла перейти в категорію митна політика.

Наступний напрямок в історіографії це дослідження, присвячені безпосередньо історичній еволюції митного відомства. На відміну від історіографії, присвяченій дослідженню митної і торговельної політики, історія діяльності мит-

них органів представлена досить скромно.

Про новизну та актуальність теми дослідження непрямо свідчить аналіз наявної вітчизняної історіографії. У XX ст. окремі питання сформульованої проблематики (а саме аспекти боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права XIX – поч. XX ст.) досліджували М.П. Чернушевич [58], Б.М. Угаров [54], А.М. Плеханов [37].

У 1987 р. з'являється робота Л. Маркова «Очерки по истории таможенной службы» [24] яка, головним чином, стосується історії організаційно-правової діяльності митних органів, боротьби з контрабандою; автор аналізує окремі напрямки митної політики як ефективного важеля економічного регулювання зовнішньої торгівлі.

Історія організаційного, нормативно-правового становлення імперських митниці на території Гетьманщини і південної України представлені в публікаціях Г.К. Швидько [60], Ю.І. Головка [10], О.В. Ліцосової [21]. Історія функціонування митниць Скулянського, Одеського, Радзивилівського митних округів у XIX ст. знайшли відображення в публікаціях В.М.Томульця [53], Г.В. Поташ-никової [43].

Останнім часом сформувався новий напрямок у дослідженні історії митної справи й політики в Україні – створення історичних та історико-публіцистичних нарисів з історії окремих українських митниць. Ми можемо виокремити найбільш значні з них – це «Одесской таможене 200 лет (1795 – 1995)» [33] та історія Харківської митниці розглядається в праці «На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660 – 1870 – 1992 – 2000 р.» [31]. А також монографічне дослідження К. Гальського «Торгівля та митна справа Гетьманської України (середина XVII – XVIII ст.)» [7]. Хотілось би відмітити, що серед небагатьох істориків, які займаються дослідженням митних процесів, формується проблематика оперативної діяльності митників проти контрабандистів [6]. Аналіз історіографії, що розкриває історичну еволюцію митної системи Російської імперії, дозволяє впевнено стверджувати про надзвичайну наукову перспективність. На сучасному етапі відбувається лише розбудова тематичного каркасу майбутніх напрямів досліджень. За нашими спостереженнями до найбільш актуальних тематик наукового дослідження у сфері історії митних інститутів слід відзначити: історія складання і розвитку контрабандного промислу в Україні і заходи боротьби з ним; історія еволюції міжнародного і національного митного законодавства індустріальної доби; митна політика російського уряду і розвиток внутрішнього ринку в Україні; автобіографічні дослідження про урядовців – митників; митні війни XIX – XX ст. та їх вплив на діяльність промисловців в Україні. Подальші наукові розвідки в окреслених напрямках дозволять більш об'єктивно висвітлити не лише історичний шлях державних установ, а також різні важливі аспекти соціальної історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксаков И.С. Украинские ярмарки (XVII – XIX ст.) / И.С. Аксаков. – СПб.: Русская беседа, 1858. – 160 с.
2. Багалей Д.И. Краткий исторический очерк торговли в Харьковском крае в XVII – XVIII вв. / Д.И. Багалей. – Харьков: Типография Губернского правления, 1888. – 33 с.
3. Буравченко Р.В. Технічне забезпечення цукрової промисловості в XIX ст. / Р.В. Буравченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 41-48; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О.П. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
4. Бутов Я.В. Таможенная политика России и ее осуществление во второй пол. XIX в. / Я.В. Бутов. – М.: РТА, 1995. – 234 с.
5. Волков М.Я. Таможенная реформа 1753-1757 гг. / М.Я. Волков // Исторические записки. – Т.71. – 1962. – С. 82 – 96.; Волков М.Я. Отмена внутренних таможен в России / М.Я. Волков // История СССР. – 1957. – № 2. – С. 79 – 81.; Волков М.Я. Из истории борьбы за украинский рынок во второй четверти 18 века / М.Я. Волков // Вестник Московского университета. – М., 1961. – №1. – С.50.
6. Высотенко А.В. Исторический опыт обеспечения государственной границы Российской империи Отдельным корпусом пограничной стражи. Дис. ... канд. ис-тор. Наук / А.В. Высотенко. – М.: Моск. пед. ун-т, 2004. – С.119-120.
7. Гальський К.С. Торговля та митна справа Гетьманської України (середина XVII – XVIII ст.) / Гальський К.С. – К.: вид. Панорама, 2006. – 288 с.
8. Гиндин И.Ф. Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880 – 1890-е гг. / И.Ф. Гиндин, М.Я. Гефтер // Исторический архив. – 1957. – № 4. – С. 124.
9. Голобуцкий В.О. Економічна історія Української СРСР. Дожовтневий період / В.О. Голобуцкий. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
10. Головка Ю.І. Микитинська прикордонна митниця (1776 – 1778) / Головка Ю.І. // Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К.: 2001. – Т. 6. – С. 219 – 222.; Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азово-Чорноморської) торгівлі 1775 – 1819 рр. / Головка Ю.І. // Історія торгівлі, податків і мита: [зб. Наук. пр. першої школи – семінару, за ред. О.О. Дячка]. – Д.: АМСУ, 2007. – С. 105 – 117.
11. Гуржій І.О. Україна в системі загальноросійського ринку у 60 – 90 роки XIX ст / Гуржій І.О. – К.: Наукова думка, 1967. – 189 с.
12. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1959. – 345 с.
13. Иванюков И. К истории таможенных договоров с Германией, Договор 1894 года // Вестник Европы. – 1914. – Кн. 7. – С. 112.
14. Калашников С.Д. Исторический опыт протекционистской таможенной политики России 1877 – 1913 гг. / Калашников С.Д. – М.: РТА, 1996. – 189 с.
15. Кафенгауз Б.Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в / Кафенгауз Б.Б. – М.: Наука, 1958 – 342 с.
16. Козлова Н.В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке / Козлов Н.В. – М.: Наука, 1999. – 378 с.
17. Комиссаренко А.И. Экономические аспекты политики России в Юго-Восточной Европе в 40 – 60-е годы XVIII в. / Комиссаренко А.И. // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С. 92.
18. Корнилов Г.Д. Русско-финские таможенные отношения в конце XIX – начале XX вв. / Корнилов Г.Д. – М.: Наука, 1971. – 219 с.
19. Кривченко Г.О. Збірник статистичних відомств. – К., 1923.; Копорский А. А. Торговый баланс Украины в 1913 году. – К., 1922.; Костелянский Е. Н. Экономические ресурсы Украины. – Харьков, 1923.; Комиссия по электрификации Украины. – Харьков, 1922.; Техника, экономика и право. – Киевск. инст. нар. хоз., 1923. – №. 1. – С. 12 – 19.
20. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики / Кулишер И.М. – М.: «Социум», 2002. – 479 с.
21. Ліцєова О. Митна справа у Гетьманщині в 60-х рр. XVIII ст. // Український історичний збірник. – 2002 (Випуск 5). – К., 2003. – С.124.
22. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / Лодыженский К. – М.: Социум, 2005. – 457 с.
23. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / Лященко П.И. – М.: Госиздат, 1956. – 654 с.
24. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987. – 160 с.82
25. Мартыненко А.К. Русско-болгарские отношения в 1894 – 1902 годах / Мартыненко А.К. – К.: Киевский государственный университет, 1967. – 296 с.
26. Менделеев Д.И. Оправдание протекционизма / Менделеев Д.И. // Проблемы экономического развития России. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 615 с.; Менделеев Д.И. Докладная записка. Материалы для пересмотра таможенного тарифа. – СПб., 1889. – 118 с.
27. Мионов Б.М. Кто платил за индустриализацию: экономическая политика С.Ю. Витте и благосостояние населения в 1890 – 1905 гг. по антропометрическим данным / Мионов Б.М. – М.: Наука, 2003. – 245 с.; Він же. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. 3-е изд. СПб.: Дм. Буланин. Т. 1.; Він же. Достаточно ли производилось пищевых продуктов в России в XIX – начале XX в.? / Мионов Б.М. // Уральский исторический вестник. – 2008. - № 3. – С. 81 – 95.
28. Мордвинов Н.С. Некоторые соображения по предмету мануфактур в России и о тарифе. – СПб.: 1833. – 156 с.; Мордвинов Н.С. Избранные произведения. – М.: Военное издательство, 1945. – 348 с.
29. Морозов О.В. Вплив нової митної політики Російської імперії на соціально-економічний розвиток українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Морозов О.В. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя: 2002. – 16 с.; Головка Ю.І. Джерела з історії митниць Південної України (1775 – 1819 рр.).: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Головка Ю.І. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя: 2004. – 20 с.; Ліцєова О.В. Митна справа в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ліцєова О.В. / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – Київ.: 2003. – 17 с.; Поташникова Г.В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр.. XIX ст. – 1914 р.).: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Поташникова Г.В. / Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці.: 2009. – 20 с.
30. Морозов О.В., Колесников К.М., Дячок О.О. Історія митної справи в Україні / [Морозов О.В., Колесников К.М., Дячок О.О.]. – К.: Знання, 2006. – 607 с.
31. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660 – 1870 – 1992 – 2000 роки / За ред. П.В. Пашка. – Харків: Каравела, 2000. – 302 с.
32. Новиков Я.А. Протекционизм / Новиков Я.А. // Заблуждение протекционизма. – М. – Челябинск.: Социум, 1890. – С.3 – 56.
33. Одесской таможне 200 лет (1795 – 1995) / Под ред. начальника Одесской таможни М.Н. Ковальчука. – Одесса: 1995. – 95 с.; Ковальський В.К. Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з

- давніх часів до 1917 р. (на прикладі Миколаївської митниці) / Ковальський В.К. – Одеса : Юридична література, 2006. – 136 с.
34. Пальчинский В. Состояние промышленных сил России до 1832 года / Пальчинский В. – СПб. : Императорская Академия наук, 1833. – 129 с.
35. Парусов А.И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII – первой четверти XIX вв. / Парусов А.И. // Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII – XIX вв. – Вып. 1. – Горький, 1975. – С. 39 - 56.
36. Пилипенко О. Участь України у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами кін. XIX – поч. XX ст. // Інститут історії України НАН України. Збірник відділу міжнародних відносин. – 2006. – №10. – С.34-36.; він же Організація зовнішньої торгівлі України в умовах Російської імперії II пол. XIX – поч. XX ст. // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2006. - №1. – С.78-92.
37. Плеханов А.М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893-1917 / Плеханов А.М. – М. : Граница, 2003. – 287 с.
38. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России / Погребинский А.П. – М.: Наука, 1954. – 254 с.
39. Познер М.В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавания / Познер М.В. – СПб.: Изд-во Министерства финансов, 1880. – 322 с.
40. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / Покровский С.А. – М. : Международная книга, 1947. – 401 с.
41. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (кон. XVIII – пер. четв. XIX в.) / Поляков В.Л. – Л. : Наука, 1976. – 211 с.
42. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / Пономарьов О.М. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1971. – 183 с.
43. Поташникова Г.В. Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні у кінці XIX – на початку XX ст. / Поташникова Г.В. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : [наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету]. – Рівне : 2008. – Вып. 12. – С. 30 – 33.
44. Предтеченский А.В. Борьба протекционистов с фритредерами в начале 19 в. // Ученые записки ЛГУ. Серия «Исторические науки». Л. : 1939. – Вып. 5. - № 48. - С. 143 – 156.56
45. Прошин Г.Г. Таможенный тариф 1819 года // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1961. - № 4. – С.113 – 114.
46. Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I // Науковий збірник за рік 1925. Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1926. – Т. 20. – С.35 – 54.36
47. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII в. По 1858 год / Семенов А. – СПб.:Типография второго Отделения Собственной Его Импер. Велич. Канцелярии, 1859. – 381 с.
48. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны / Слабченко М.Е.. – Одесса, 1923. – 247 с.
49. Соболев М.Н. Таможенная политика России в XIX веке / Соболев М.Н. – Томск : Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. – 850 с.
50. Соболев М.Н., Иванюков И.В. Торговый договор с Германией 1904 г. // Исторический вестник. – 1915. – Т. СXXXIX. – № 2. – С. 523 – 527.
51. Струве П.Б. Торговая политика России / Струве П.Б. – Челябинск : «Социум», 2007. – 282 с.
52. Тищенко М. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в 18 ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С.17 – 24.; він же Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII столітті. – К., 1931. – 156с.; він же Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1963. - № 3. – С.101 – 110.
53. Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812-1868 рр.) / Томулець В.М. // Український історичний журнал. – 2005. - № 5. – С. 18 – 28.
54. Угаров Б. У таможенного барьера / Угаров Б. – М. : Международные отношения, 1975. – 212 с.
55. Ульяницкий В.А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке / Ульяницкий В.А. – М.: Типография А. Гатцула, 1883. – 256 с.
56. Фирсов Н.Н. Правительство и Общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II / Фирсов Н.Н. – Казань. : Типография Императорского Университета, 1902. – 395 с.
57. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX вв. 1800 – 1917 / Хромов П.А. – М. : Госполитиздат, 1950. – 321 с.
58. Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи. Ч. 1. Вып. 1-4. СПб. : Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. – 175 с.
59. Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великия / М.Д. Чулков. – М. : Университетская типография у Н. Новикова, 1785. – (Сочинения : в 7 т.).
60. Швидько Г.К. Джерела з історії діяльності митниць Гетьманщини XVIII ст. / Швидько Г.К. // Вісник Академії митної служби України. – 2000. – № 4. – С.118 – 124.
61. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики / Шепелев Л.Е. – Л. : Наука, 1981. – 267 с.
62. Юхт А.И. Торговля с восточными странами и внутренний рынок России (20-60-е годы XVIII века) / Юхт А.И. – М.: Наука, 1994. – 456 с.